

4. Az európai fejlesztéspolitikai források felhasználásának hatásai a területi hátrányokra és a társadalmi kohézióra Magyarországon

Kabai Gergely – Németh Nándor – Teller Nóra

1. Bevezetés: a társadalmi kohézió fejlesztéspolitikai értelmezése

A társadalmi kohézió rendkívül sokszínű, egymással rokon ún. „hibrid” fogalmi megközelítést takar (Jenson 2010). A társadalomtudományokban elsősorban a bizalommal, együttműködéssel, társadalmi tőkével összefüggésben használják, ugyanakkor széles skálán alkalmazzák e kifejezést a szakpolitikákban is a társadalmi befogadás, a felzárkóztatás, a szociális innováció, valamint a szociálpolitika területén.

A fogalom az Európai Unióban elsősorban a kohéziós politikák megszületésével összhangban került stratégiai szintre, amelyek megvalósulását a strukturális és beruházási alapok szolgálják. Közöttük a társadalmi kohéziót a munkahelyteremtés, a társadalmi befogadás, a szegénység elleni küzdelem, az oktatás mindenkori hívószavakkal elsősorban – de nem kizárólagosan – az Európai Szociális Alap fedi le. Magyarország 2004-es uniós csatlakozása óta a hazai terminológiában is – elsősorban az uniós szakpolitikákkal kapcsolatosan – a társadalmi kohézió fogalmának felzárkóztatás- és szociálpolitikai megközelítését használjuk.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy az elmúlt két évtized vonatkozásában áttekintsük, a társadalmi kohézió kérdésköre milyen hangsúllyal jelent meg az uniós fejlesztéspolitika hazai megvalósításában, ez milyen vélt vagy valós társadalmi hatásokat tudott generálni, és mindez mennyire volt eredményes a társadalmi és területi különbségek, illetve az elmaradott települések felzárkóztatására irányult célkitűzések megvalósításában.

A társadalmi kohézió és a fejlesztéspolitika kapcsolata nemcsak a hibrid fogalmi megközelítésből eredő bonyolult értelmezhetőség miatt értékelhető nehézkesen, hanem az elmúlt két évtized uniós forráskihelyezésének sajátosságai miatt is. Már a 2004–2006-os fejlesztéspolitikai ciklustól kezdődően gyakorlatilag máig ható problémát jelent, hogy a társadalmi beruházások mérésére elsősorban csak eredményindikátorok álltak rendelkezésre, és a tényleges hatások közép- vagy hosszú távú nyomon követésére nincsenek rendszerszintű és folyamatosan

gyűjtött, összehasonlítást lehetővé tevő, területi bontásban is elérhető adatok. Így aztán minden későbbi értékelés, hatásmérés csak rendkívül korlátozottan vagy más, egy-egy értékelés keretén belül primer eszközökkel gyűjtött adatokra támaszkodva tudott következtetéseket levonni. Mindez azt eredményezte, hogy tulajdonképpen átfogóan ma sem lehet megállapítani, hogy uniós fejlesztéspolitikai eszközeink ténylegesen milyen hatást gyakoroltak a magyar társadalom rászoruló, támogatást igénylő csoportjaira.

2. A társadalmi kohézió területi folyamatai az elmúlt két évtizedben

A területi hátrányok, a társadalmi leszakadás ma tapasztalható térbeli mintázatai nagyrészt a múlt század második felében lezajlott térszerkezeti változásokra vezethetők vissza. Az 1990-es évek folyamatai nyomán az ezredfordulóra kialakult egy új fejlettségi térszerkezet, de a leszakadás kezdete az ország legkomolyabb hátrányokkal küzdő járásai, illetve legszegényebbnek tartott települései esetén évtizedekkel korábbra nyúlik vissza.

A rendszerváltoztatást követően egyértelműen a regionális elhelyezkedés áll a fejlettségi egyenlőtlenségek hátterében: a korábbiakhoz képest is felértékelődött Budapest elérhetősége, a centrumvárosok és a nyugati határszél közelsége. Ez azt eredményezte, hogy települések (és akár egész térségek) egyre inkább a perifériára szorulnak (Egri 2024), és térben tartósan fennmaradnak a társadalmi-gazdasági elmaradottságok és egyenlőtlenségek. Ezen települések körében dominálnak az egykori ipari strukturális válsággal sújtott területek, és általában a magas arányú roma lakosságú települések (Pénzes 2022). Ezzel együtt a mélyszegénység növekedése is felgyorsul azokban a térségekben, ahol többségben van a munkaerőpiaci fellendülésből kimaradó népesség – még akkor is, ha a szegények csoportján belül csökkent az arányuk: „[a] nagyon alacsony munkaintenzitású és az iskolázatlan háztartásfővel rendelkező háztartásokban, továbbá a falvakban és az anyagilag súlyos deprivációban élők körében az átlagosnál és a többi szegénységi küszöb esetében megfigyeltnél is nagyobb mértékben emelkedett a mediánjövedelem 40%-ánál szegényebbek aránya” (Gábos–Tárai 2023: 155).

A területi egyenlőtlenségek folyamatos növekedésével a leszakadás, a települések és térségek relatív elszegényedése a fejlesztéspolitika fókuszába került. A 2007–2013-as fejlesztéspolitikai ciklus forráselosztásának koordinációja érdekében előbb a leghátrányosabb helyzetű kistérségek csoportját alakították ki, aztán a *2011. évi Népszámlálás* adataira támaszkodva létrejött az ország szegregátumainak térképe, melynek alapján pályázati felhívások születtek (pl. komplex telepprogram és a városi szociális településrehabilitációs programok), majd

általánosabb eszközként megjelent a 105/2015. (IV. 23.) Kormányrendelet¹ a kedvezményezett települések besorolásáról. A jogszabály a társadalmi és demográfiai helyzet, a lakás- és életkörülmények, a helyi gazdaság és munkaerőpiac, az infrastruktúra és a környezet témakörökhöz kapcsolódva 25 mutató alapján összesen 1230 hátrányos helyzetű települést azonosít. A szegregáció, az általános mélyszegénység azonban a kedvezményezett településeken belül is egy jól körülírható településkört érint, nagyrészt ezeket emeli ki a 1057/2021. (II. 19.) Kormányhatározat² azzal az igénnyel, hogy e 300 településen induljon el a „társadalmi, gazdasági, infrastrukturális hátrányok csökkentése, a helyi foglalkoztatás bővítése, a vidék lakosságmegtartó képességének növelése érdekében” (1057/2021. (II. 19.) Korm.határozat, 1/c pontja) a Felzárkózó települések (FeTe) program. A fókusz tehát a társadalmi és a területi kohézió szempontjából a hátrányokkal küzdő településekre és társadalmi csoportokra került, a térszerkezeti szempontok – és így a teljes mikrotérségeket vagy nagyobb térségeket együttesen jellemző komplex folyamatok kezelése – kevésbé jelennek meg a szakpolitikai döntéshozatalban.

3. A társadalmi kohézió jelenléte a magyarországi uniós fejlesztéspolitikában, 2004–2024

A társadalmi kohéziót célzó beavatkozások Magyarországon 2004 óta az Európai Unió fejlesztéspolitikai ciklusaihoz igazodva, jellemzően 7–10 éves periódusokat fednek le. Megvalósításuk szempontjából kiemelt jelentősége van annak, hogy e programok tervezési és előkészítési idejük után, a forráskihelyezések ciklusának elején olyan intenzív társadalmi-gazdasági változások indultak el – a 2008–2009-as nemzetközi hitelpiaci válság; 2014-től általános gazdasági fellendülés, a 2020-as évek elején a Covid-világjárvány, majd a nemzetközi konfliktusok elmélyülése –, amelyek a fejlesztéspolitika eredményességét alapvetően befolyásolták.

Magyarország 2004. májusi uniós csatlakozásának idején az Európai Unió éppen folyó fejlesztéspolitikai ciklusának utolsó 2,5-3 évebe kapcsolódhatott be, így ez az időszak az uniós fejlesztési támogatások nagyságát tekintve korlátozott volt – az I. Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) megvalósítása során mintegy 1300 milliárd Ft támogatás állt az ország rendelkezésére. Az időszak átfogó célja a hazai életminőség javítása volt, amelynek egyik prioritása a társadalmi integráció

¹ 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500105.kor>.

² 1057/2021. (II. 19.) Korm. határozat a Magyarország egyes területei közötti gazdasági egyenlőtlenség csökkentése érdekében szükséges fejlesztési program, továbbá a „Felzárkózó települések” hosszú távú programjának kiterjesztéséről, <https://njt.hu/jogszabaly/2021-1057-30-22>.

támogatása elsősorban a *Humánerőforrás-fejlesztés Operatív Program* (HEFOP)³ célrendszerén keresztül, amely szerint a hátrányos helyzetű csoportok munkaerőpiacra való belépésének segítése szolgálta a társadalmi kohéziót. A HEFOP abból a megállapításból indult ki, hogy az 2000-es évek első fél évtizedében a világméretű gazdasági recesszióval egyidejűleg az alacsony hozzáadott értékű munkakörök további megszűnése, valamint az információs gazdaság erősödésével a munkaerő iránti kereslet növekedése várható, tehát elsősorban a piacon könnyebben alkalmazkodni képes munkavállalókra lesz szükség.

A beavatkozások tervezése során a munkaerőpiaci részvétel erősítése mellett a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem célja is megjelent, amelynek természetesen fő célcsoportjai már akkor alapvetően a marginalizált rétegek voltak. Ezzel együtt a társadalmi leszakadás területi szemlélete is előtérbe került, amennyiben a hátrányos helyzetű településen élők kifejezetten megjelennek a fejlesztések kedvezményezettjei körében. E széleskörű célrendszerének megvalósítására a HEFOP négy prioritáson keresztül valamivel több mint 750 millió eurót, kb. 196 milliárd Ft-ot szánt, amely a teljes NFT I. forrástömegének mintegy 15%-át tette ki. A társadalmi kohéziót elsősorban az *I. Aktív munkaerőpiaci intézkedések támogatása*, valamint a *II. A társadalmi kirekesztődés elleni küzdelem a munkaerőpiacra való belépés elősegítésével* prioritások intézkedései szolgálták, míg a másik kettő témakör (egész életen át tartó tanulás, illetve az oktatás, szociális szolgáltatások, egészségügy) csak közvetve hathatott a kohézió elősegítésére (HEFOP 2003).

A későbbi értékelések a HEFOP és az egész időszak több problémájára is rámutattak. A ciklusban kihelyezett forrásoknak korlátozott volt a munkahelyteremtő hatása, ráadásul a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben egyáltalán nem volt foglalkoztatásbővítő szerepe a támogatásoknak (Bartha szerk. 2010). A HEFOP megvalósítása már 2008-ban egyértelmű strukturális problémákat is felszínre hozott: a komplex munkaerőpiaci fejlesztő szolgáltatásokat nem sikerült integrálni az állami intézményrendszerbe, az eredmények és a létrejött szolgáltatások források hiányában történő fenntarthatatlansága, valamint a forráskihelyezés nem megfelelő célzása egyaránt korlátokat jelentett (Kézy *et al.* 2008).

Az első teljes hétéves uniós fejlesztési ciklus, az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* (ÚMFT) 2007-ben indult, közel 8000 milliárd Ft összegű kerettel. Az ÚMFT a *foglalkoztatás és növekedés* jegyében nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint a hazai társadalom megújulását és a szegénység jelentős visszaszorítását. A 2010-es kormányváltást követően azonban a programot hosszabb időre leállították és egyes prioritások átszabását követően *Új Széchenyi Terv* néven újraindították. Ezen belül a társadalmi fejlesztéseket elsősorban a *Társadalmi Megújulás Operatív Program* (TÁMOP) foglalta magába. A közel 1000 milliárd Ft-ból

³ Lásd: <https://archive.palyazat.gov.hu/doc/129>.

meghirdetett TÁMOP átfogó célja a munkaerőpiaci részvétel növelése volt (TÁMOP 2007).

Véleményünk szerint a TÁMOP kilenc prioritása közül a foglalkoztatás és a társadalmi befogadás alprogramok hangsúlyosan szolgálták a társadalmi kohézió problémakörét, míg az egyebek, mint az egészségügyi, közoktatási, felsőoktatási beavatkozások csak közvetve, vagy csak egyes alintézkedéseik révén tették ugyanezt. A társadalmi befogadás tengelyen kaptak helyet a leghát-rányosabb helyzetű kistérségek projektjei, a komplex telepprogramok, közösségi integrációs kezdeményezések, *Biztos Kezdet* programok is. Az ÚMFT TÁMOP forrástömegének mintegy egyharmada (hozzávetőlegesen 330–340 milliárd Ft) közvetlenül is a társadalmi kohézió fejlesztését szolgálta a 2013-as ciklus végéig.

Az ÚMFT forráskihelyezésének szinte a kezdetére esett a 2008–2009-es globális gazdasági és hitelpiaci válság. A 2007–2013-as fejlesztési programnak egy olyan problémára kellett volna reagálnia, amire megtervezésekor nyilvánvalóan nem volt igény vagy előjel, éppen ezért nem is volt rá alkalmas. 2008 júliusától a hazai gazdaság teljesítménye elkezdett visszaesni, ezzel párhuzamosan csökkent a munkaerő-kereslet, jelentősen nőtt a munkanélküliség, mindezt tetézte a lakosság jelentős mértékű devizaalapú eladósodottsága, ami a területi különbségeket is mélyítette (lásd pl. Bagó 2009; Belyó 2011; Miklós 2013; KSH 2010). A gazdasági válság nyomán kibontakozó munkaerőpiaci válság és a foglalkoztatás stagnálása a ciklus célkitűzéseinek elérését gyakorlatilag lehetetlenné tették (Hajdu – Somogyi Csizmazia 2012).

A 2007–2013-as fejlesztési ciklus eredményességéről a 2016-os *ex post* értékelések mutatják a legtöbbet. Ezek alapján a TÁMOP keretében megvalósult fejlesztések korlátozottsága világosan kirajzolódott. Nemcsak a gazdasági válság volt hátráltató tényező, ugyanis 2010 után a szakpolitikai hangsúly abba az irányba tolódott, hogy a társadalmi fejlesztésekre fordítandó hazai forrásokat uniósokkal szükséges kiváltani. Mindez ellentmondásban volt az eredeti célkitűzésekkel, és kiszámítható finanszírozás hiányában a beruházások hosszú távú fenntarthatóságát jelentősen rontotta. A 2010 utáni gyors intézményi és szakpolitikai változások – úgymint a közfoglalkoztatás erősítése, a közoktatás, a szakképzés, a gyermekvédelmi rendszer átalakítása, központi ágazati intézmények megszüntetése stb. – is korlátozó erővel bírtak, valamint eltérést jelentettek az eredeti céloktól. Az operatív program tervezésekor gyakorlatilag egyik társadalmi, szociális részterületen sem állt rendelkezésre szakpolitikai szintű stratégia, ami a forráselosztás tervezésének és hatékony kihelyezésének egyik fontos gátja volt. A program értékelésekor legfőbb indikátorként megnevezett aktivitási ráta növekedése pedig kimutathatóan nem a fejlesztéseknek, hanem elsősorban a 2010 utáni foglalkoztatást érintő szabályozási változásoknak volt köszönhető. A ciklus egyes, valóban hasznosnak tartott fejlesztéseinek (pl. kiemelt munkaerőpiaci programok, szakképzési kerettantervek, fiatalok vállalkozóvá

válásának támogatása, koragyermekkorai fejlesztéseket szolgáló támogatások) fenntarthatósága az intézményi mechanizmusok és azok finanszírozásának hiányában sokszor erősen kétségessé vált.

E megállapítások közvetlenül az 5. prioritás, a társadalmi befogadás vonatkozásában is helytállóak voltak. A 2010 utáni szakpolitikai átalakulásokat követően a szociális és gyermekvédelmi szakellátások jelentős részének központosítása, az önkormányzatok szociális feladatellátásának változásai, valamint a munkaügyi szakigazgatási szervek átalakítása a folyamatban lévő fejlesztéseket jelentősen hátráltatták. A társadalmi befogadás területén, egyetértve az egykori értékelőkkel, valóban fenntartható eredményként gyakorlatilag csak a normatív finanszírozásúvá és az ellátási rendszeren belül kanonizálttá tett *Biztos Kezdet Gyerekházak* programját emelhetjük ki. A *Biztos Kezdet Gyerekházak* létrehozásának támogatása mintegy 1,6 milliárd Ft-ból valósult meg, ez azonban a társadalmi kohéziós fejlesztéseknek csak elenyésző hányadát tette ki. Hasonlóan a korábbi fejlesztési ciklushoz, a TÁMOP vonatkozó prioritásainak hatásait is szinte lehetetlen megítélni, mivel erre vonatkozó mutatók nem voltak a programhoz rendelve, dacára annak, hogy az indikátorok és eredménymutatók szintjén az operatív program elérte a célkitűzéseket (Századvég – Ernst & Young 2016).

A 2014–2020-as időszakot felölelő *Széchenyi 2020* elnevezésű fejlesztési ciklus alapdokumentuma a *Partnerségi Megállapodás* (PM 2014) volt, és a keretrendszer egyik fő víziója éppen a társadalmi kohézió fejlesztése. A PM 9. tematikus célkitűzése *A társadalmi együttműködés erősítése és a szegénység, valamint a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem* formájában került meghatározásra. A téma terület helyzetértékelése nagy ívű felzárkóztatáspolitikai szükségességét deklarálta a jövedelmi szegénység, a munkaerőpiac, a gyermekszegénység, a roma népesség helyzete, a szegregált lakókörnyezet, s a megváltozott munkaképességűek kérdésköre kapcsán. Emellett a stratégia szintjén a hazai területi hátrányok problémaköre is megjelent (kiemelten utalva az egykori leghátrányosabb helyzetű kistérségek fejlesztését célzó, ún. LHH-program előremutató jellegére). A társadalmi kohézió kérdésében a fő cél „a szegénység elleni sikeres küzdelem, erős területi fókusszal a leghátrányosabb helyzetű, döntően vidékies kistérségekre” volt (PM 2014: 93). Számszerűsített célként került meghatározásra a szegénységben élők számának 450 ezer fővel való csökkentése 2020-ig. A tematikus célkitűzésre a szakpolitika mintegy 2,377 milliárd eurót, azaz mintegy 710 milliárd Ft-ot kívánt fordítani, a ciklusban rendelkezésre álló forrás 9,5%-át. Ezek mellett a keretdokumentum az operatív programok részére kötelező horizontális célként határozta meg a területi beavatkozások szükségességét a szegénységgel leginkább sújtott térségek felzárkóztatására. Ebben az időszakban a társadalmi kohéziós fejlesztéseket legfőképpen az *Emberi Erőforrás Operatív Program* (EFOP) célozta, önálló célterületként megjelölve

a társadalmi felzárkózást. E problémakört a fejlesztési csomag három irányból kívánta megközelíteni:

- a gyermekeket sújtó szegénység és kirekesztődés elleni intézkedések;
- a szegénység területi és települési koncentrálódásának kezelése, valamint
- a roma népesség foglalkoztatási aktivitásának növelése.

Az EFOP egy társadalmi és gazdasági felzárkózás által vezérelt térségi integrált program létrehozását is prognosztizálta a területi hátrányok kezelésére, elsősorban járási megközelítéssel, aminek végül egy kisléptékű, innovatív szolgáltatásharmonizálás és együttműködés-ösztönzés lett a kerete, néhány járás részvételével és módszertani támogatásával. A társadalmi befogadás elősegítésére a program mintegy 1600 milliárd Ft forrást szánt (EFOP 2014).

Miközben elindult a 2014–2020-as fejlesztési időszak forráskihelyezésének megvalósítása, az európai gazdaság felfutásával, a hazai beruházási környezet fellendülésével, erre épülő kormányzati intézkedésekkel gyors változások indultak meg a hazai foglalkoztatásban is. A 2010-es években (főként annak második felében) 10 év alatt több, mint 800 ezer fő lépett be a munkaerőpiacra, rekordmértékűre csökkent a munkanélküliségi ráta, az időszak végére már egyértelműen mutatkoztak a munkaerőhiány jelei (Major 2023; Pongrácz 2018; Köllő 2017; Zerényi 2019). Ezzel együtt csökkent a szegénységnek kitett népesség száma és aránya, ugyanakkor a mélyszegénységben élők helyzete nem változott jelentősen, s ennek területi koncentrálódását sem sikerült kezelni (Gábos–Tátrai 2023; Horváth 2023). A 2014–2020-as fejlesztési időszakra vonatkozóan a *Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia* értékelése megállapította (Nagy *et al.* 2020), hogy

- a forráskihelyezés volumenének elégtelensége nem járulhatott hozzá a területi hátrányok leküzdéséhez;
- az uniós fejlesztési források az oktatás strukturális problémáinak kezelésére nem voltak elegendők;
- a foglalkoztatásban egymásra épülő programokra lett volna szükség;
- az egészségügyi fejlesztések alig érték el a hátrányos helyzetű településeket;
- az elaprózott forráskihelyezés jelentősen rontotta a hatékonyságot;
- a telepprogramok fenntartható hatása pedig erősen kétséges volt.

Más értékelések is rámutattak arra, hogy a társadalmi fejlesztések a területi hátrányok okozta különbségeket hatékonyan nem voltak képesek befolyásolni (Koltai *et al.* 2023).

A jelenlegi, 2021–2027-es fejlesztési ciklusban a társadalmi kohézióhoz kapcsolható fejlesztések nagyobb léptékű indulása még várat magára, de a programozási időszakra 2019-ben elfogadott új *Partnerségi Megállapodás* deklarálta, hogy az általános javuló trendek ellenére mind a hátrányos helyzetű munka-

vállalók, a romák, a korai iskolaelhagyás, a szegénység, valamint mindennek a koncentrált területi megjelenésével kapcsolatban további intézkedésekre van szükség. Magyarország a célkitűzések elérése érdekében egy rendkívül széleskörű, 25 pontos vállalást tett, amely a társadalmi befogadás lehető legszélesebb körét öleli fel (PM 2022). A célok végrehajtását elsősorban az *Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program Plusz* (EFOP Plusz) szolgálja, amelynek prioritásai közül három – a társadalmi befogadás, a szociális fejlesztések, valamint a „felzárkózó” települések felzárkóztatása – kapcsolódik legközvetlenebbül a társadalmi kohézió kérdéséhez. E célokra közvetlenül 880 millió euró (317 milliárd Ft) finanszírozás került lehatárolásra (EFOP Plusz 2021). A jelenlegi fejlesztési időszak tervezésekor fennálló vízió és annak gyakorlati megvalósítása során ismét anomáliák léptek fel. Az uniós forrásokkal kapcsolatban kialakult politikai viták, a hazai előfinanszírozás forráshiánya, a világjárvány, majd a nemzetközi konfliktusokból eredő gazdasági recesszió, a magyarországi nagyberuházások, a fokozódó munkaerőhiány várhatóan jelentősen módosítani fogja az egykor tervezett hatásokat és felülírja a tervezett hatásmechanizmusokat is. Mindez azonban majd a későbbiekben lesz értékelhető.

A fentiekben bemutatott fejlesztési ciklusok alatt összességében kb. 2000 milliárd Ft-os forrástörteget azonosíthatunk, amely elvileg kapcsolatba hozható a társadalmi kohézió erősítésének céljával. Természetesen a fent részletezett stratégiai célok és az azok gyakorlati megvalósítását szolgáló operatív programok nem minden intézkedése kapcsolódott közvetlenül a társadalmi kohézió szigorúan vett célrendszeréhez. Emellett más olyan operatív programok is voltak, amelyek viszont magukban foglaltak társadalmi integrációs célokat, vagy hatással lehettek annak egyes elemeire. Csak hogy néhány példát említsünk: a regionális operatív programok, később a *Területi Operatív Program* (TOP) településrehabilitációs intézkedései, vagy a *Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program* (GINOP) szociális gazdaságot és a fiatalok munkaerőpiaci részvételét erősítő beavatkozásai.

Az elmúlt három fejlesztési ciklus intézkedéseit áttekintve és a társadalmi kohézióhoz kapcsolódó alintézkedéseket összesítve⁴ arra a megállapításra juthatunk,

⁴2004 és 2020 közötti társadalmi kohéziót erősítő fejlesztési programok: *Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Program* 1.1., 1.3., 2.1., 2.2., 2.3., 4.2.; *Regionális OP* 2.2., 3.2.; *Társadalmi Megújulás OP* 1.1., 1.4., 3.3., 5.1., 5.2., 5.4., 5.5., 5.6.; *Társadalmi Infrastruktúra OP* 3.2.; *Dél-Alföld OP* 4.1., 5.1.; *Észak-Alföld OP* 4.1., 5.1.; *Észak-Magyarország OP* 3.1., 4.2.; *Dél-Dunántúl OP* 4.1.; *Nyugat-Dunántúl OP* 5.1.; *Közép-Dunántúl OP* 5.2.; *Közép-Magyarország OP* 4.5.; *Gazdaságfejlesztési OP* 3.5.; *Emberi Erőforrás Fejlesztési OP* 1.1., 1.2., 1.3., 1.4., 1.5., 1.6., 1.11., 2.1., 2.2., 2.4., 3.1., 3.2., 3.3., 3.4., 5.2.; *Gazdaságfejlesztési és Innovációs OP* 5.1.; *Területi OP* 4.2., 4.3., 5.1., 5.2., 6.6., 6.7., 6.8., 6.9.; *Versenyképes Közép-Magyarország OP* 7.1., 7.3., 7.5., 8.1., 8.2. vonatkozó egyes alintézkedései.

hogy 2004 és 2020 között a fejlesztéspolitikai források segítségével a gyakorlatban mintegy 1400 milliárd Ft-ot fordított Magyarország közvetlenül e célra. A területi összehasonlítást nehézkessé teszi, hogy a kifizetett forrástömeg csaknem 40%-a Budapest megvalósítási helyszínnel került nevesítésre, amelyben a különféle kiemelt, központi szervezésű projektek jelentős torzító erővel bírnak – hiszen ezek nem, vagy nem csak Budapesten valósultak meg. Ugyanakkor az adatokból egyértelművé válik, hogy az egy főre jutó társadalmi kohéziós forrásokat tekintve az elmúlt két évtizedben valamelyest működött a területi kiegyenlítés szándéka (*1. táblázat*). A társadalmi-gazdasági problémákkal küzdő vármegyék az országos átlagnál jóval magasabb egy főre jutó kifizetett támogatásban részesültek, így Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád vármegyék a társadalmi kohéziós források valódi célpontjai voltak az elmúlt 20 évben. Az országos egy főre vetített 103 ezer Ft/fő átlaggal szemben a nyolc leszakadó észak-magyarországi, észak-alföldi, dél-dunántúli vármegyébe 30–50%-kal több egy főre jutó társadalmi kohéziós forrás került kifizetésre.

Az összehasonlítás NUTS2 területi szinten is hasonló képet mutat: Budapestet és Közép-Magyarországot leszámítva, a legkevésbé fejlett Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl régiókban az egy főre jutó támogatás messze meghaladta a jobb adottságokkal bíró többi régióba irányított forrás mennyiségét és arányát (lásd *2. táblázat*). A társadalmi kohéziót szolgáló fejlesztéspolitika korlátozott eredményessége azonban jól látható. A három legkevésbé fejlett régióban 2004 óta elköltött legalább 470 milliárd Ft mennyiségében sem volt elegendő, valamint a fent érintett strukturális problémák miatt hatékonyság tekintetében sem volt megfelelő ahhoz, hogy a területi kiegyenlítést makroszinten szolgálja, még ha mikroszinten számos eredményt is generált. Mindez a kevésbé fejlett régiókban nemcsak a társadalmi mutatók, a felzárkóztatás, hanem azzal szerves összefüggésben a versenyképesség területén sem tudott pozitív változásokat hozni (Dijkstra *et al.* 2023).

Ebben természetesen jelentős befolyásoló szerepe van az ország fejlettségi térszerkezeti stabilitásának: a fent említett jelentős társadalmi-gazdasági krízisek hatására sem változott meg érdemben a vármegyék és a főváros relatív fejlettségi viszonyrendszere, a fejlettségi sorrendben 20 év távlatában is nagyon kevés volt az elmozdulás. Budapest gazdasági teljesítménye töretlenül kiemelkedő: a főváros egy lakosra jutó GDP-vel mért fejlettségi szintje minden évben meghaladja az országos átlag kétszeresét. A vármegyék közül egyedül Győr-Moson-Sopron vármegye fejlettségi szintje haladta meg az EU-csatlakozás óta minden évben az országos átlagot, korábban Komárom-Esztergom, újabban Fejér vármegye van még ebben a pozícióban. A fejlettségi ranglista végén minden évben Nógrád vármegye áll, ahol a fejlettségi szint épp az EU-csatlakozás idején került az országos átlag fele alá, amiben az elmúlt 20 évben nem volt változás. Néhány

vármegye esetén mérhető csak a pozíciók jelentősebb mozgása: Zala esetén tendenciózus pozícióvesztés, Bács-Kiskun és Csongrád-Csanád esetén érzékelhető pozíciójavulás következett be, míg Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye relatív előrelépéseiben mindig volt némi bizonytalanság, hullámlás.

1. táblázat. *Társadalmi kohéziós forráskihelyezés összege vármegyék szerint (megvalósulás szerinti bontásban) Magyarországon, 2004–2022 (Ft)*

Sor-rend	Vármegye	Kifizetett források 2004–2022* (milliárd Ft)	Egy főre eső kifizetett forrás** (ezer Ft)	Sorrend a GDP/fő alapján (ezer Ft)***
	Budapest	643,5	377	1. (14196)
1.	Borsod-Abaúj-Zemplén	118,7	189	15. (4639)
2.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	88,5	164	19. (3970)
3.	Nógrád	28,7	155	20. (3097)
4.	Jász-Nagykun-Szolnok	52,0	144	16. (4399)
5.	Heves	41,0	141	13. (4900)
6.	Békés	45,3	141	18. (4065)
7.	Somogy	40,3	135	17. (4278)
8.	Baranya	46,0	130	14. (4794)
9.	Csongrád-Csanád	39,5	101	7. (5459)
10.	Hajdú-Bihar	50,1	96	11. (5027)
11.	Bács-Kiskun	45,1	91	9. (5161)
12.	Zala	22,4	85	12. (4946)
13.	Veszprém	28,3	83	8. (5435)
14.	Tolna	16,0	75	10. (5070)
15.	Fejér	25,7	61	2. (7011)
16.	Komárom-Esztergom	18,1	61	4. (6372)
17.	Vás	14,3	57	6. (5601)
18.	Győr-Moson-Sopron	20,0	42	3. (6997)
19.	Pest	16,4	12	5. (5853)
	<i>Összesen/átlag</i>	<i>1400</i>	<i>103</i>	<i>(6823)</i>

Forrás: Saját szerkesztés és gyűjtés a palyazat.gov.hu adatbázisa nyomán; a GDP-adatok forrása: https://www.ksh.hu/stadat_files/gdp/hu/gdp0078.html.

Megjegyzés: *Kerekített adatok. **A 2022-es lakónépességgel számolva, kerekített adatok. ***Zárójelben az egy főre jutó GDP nominális összege 2022-ben.

2. táblázat. Társadalmi kohéziós forráskihelyezés NUTS2 régiók szerint Magyarországon, 2004–2022 (Ft)

NUTS2 régiók	A megvalósulás helye szerint kifizetett forrás	Egy főre eső támogatás összege
Közép-Magyarország	659 911 423 093	217 657
Észak-Magyarország	188 263 955 223	170 829
Észak-Alföld	190 590 265 645	133 865
<i>Régiós átlag</i>		<i>124 673</i>
Dél-Dunántúl	102 122 811 125	118 157
Dél-Alföld	129 914 577 495	107 050
Közép-Dunántúl	72 048 751 697	68 209
Nyugat-Dunántúl	56 778 570 317	56 943

Forrás: Saját szerkesztés a palyazat.gov.hu adatbázisa nyomán; 2022-es lakónépességre vetített adatok; KSH Népszámlálás 2022.

4. Innovációk a társadalmi kohézió fejlesztésében – a *Felzárkózó települések* program megvalósulásának eddigi tapasztalatai

A 2010-es évek végére a szakpolitikai döntéshozók számára is egyértelművé vált, hogy a korábbi évek foglalkoztatási és jövedelmi fellendülése nem, vagy alig érintett egyes, területileg jól lehatárolható társadalmi csoportokat. A társadalmi kohéziót célzó fejlesztések, a felzárkóztatáspolitikai intézkedések tartós eredményt alig értek el a leszakadó térségekben élők élethelyzetének javítása terén. A fejlesztéspolitikai működésből eredő problémákat – mint a konszenzusos stratégiai vízió hiánya, a hiányzó szakemberek és intézmények, a források elégtelen mennyisége, a rövid távú projektszemlélet – meg kell oldani vagy módosítani szükséges ahhoz, hogy reális esélyünk legyen csökkenteni a társadalmi különbségeket.

A 1404/2019. (VII.5.) Kormányhatározattal⁵ elindított, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét módszertanán alapuló *Felzárkózó települések* (FeTe) program a társadalmi kohézió és deszegregáció előmozdítására irányul, egyúttal választ kíván adni a felsorolt fejlesztéspolitikai problémákra, vagy legalább lépéseket kíván tenni a megoldás felé. A Magyarország leghátrányosabb helyzetű

⁵ 1404/2019. (VII. 5.) Korm. határozat a „Felzárkózó települések” hosszú távú programjának megalapozásáról, <https://njt.hu/jogszabaly/2019-1404-30-22>.

települései közül (105/2015. (IV.23.) Kormányrendelet⁶) kiválasztott 300 településen várhatóan 2030-ig zajló beavatkozási csomag szemlélete sok szempontból előrelépést jelent a korábbi fejlesztéspolitikai gyakorlathoz képest (Németh 2023), amit a program társadalmi innovációs jellemzői mentén érdemes áttekinteni.

A társadalmi innováció fogalma – a társadalmi kohézióhoz hasonlóan – meg lehetőségen rugalmasan definiálható, röviden „a közösség igényeinek kielégítése újszerű eszközökkel vagy megközelítéssel” formában írható le, ugyanakkor kidolgozott többpontos folyamatmodellje (Veresné–Balaton 2021) megfelelő értelmezési keretet ad a FeTe program jelentőségének megértéséhez is, az alábbiak szerint:

- A FeTe megalapozott *helyzetértékelés*en alapul; mind a szakpolitikai előkészítés, mind a 300 települést egyenként érintő, folyamatosan megújított helyi diagnózis és beavatkozási stratégia hozzájárul ahhoz, hogy a beavatkozások célzása megfelelő lehessen.
- A helyzetértékelésre építkezve a program *célhierarchiája* egyértelműen meghatározott és komplex, 11 programeleme révén összetetten tudja kezelni a felzárkózás problémáit. Megoldási metódusai a korábbiakhoz képest eltérők, a hosszú távú jelenlétben, nyomon követésen, megfelelő módszertanon, alulról építkezésen, helyi erőforrások bevonásán alapuló beavatkozási logikája újszerű, amely számos hazai jó gyakorlatot adaptált.
- Az innovációs folyamat *verifikációja és visszacsatolásai* megtörténhetnek, a program elvileg képes a valós igények változása szerint adaptálódni.
- Végezetül pedig a FeTe, mint társadalmi innováció *kiterjeszhető* hatása túlmutat önmagán, a szakpolitikai intézményrendszer változásait ösztönözheti.

A FeTe működtetésében a kezdeti hazai finanszírozást egyre inkább az uniós források váltják fel kiemelt programok által (RRF⁷, EFOP, EFOP Plusz), amelyek akarva-akaratlanul eltávolodást jelentenek az eredeti, rugalmasan adaptív szemlélettől, és a projekt-logikai működés jól ismert korlátait hozzák magukkal. Szintén a társadalmi kohéziós fejlesztések gátja, hogy az egyes szakpolitikák közötti szinergiákat továbbra sem sikerül egyértelműen megteremteni. Mindez sok szempontból emlékeztet a korábbi 20 évben jelentkező hátráltató tényezőkre.

Az EFOP Pluszban rendelkezésre álló 1278 milliárd Ft-ból a kiemelt projekten (a FeTe céljait szolgáló EFOP Plusz 7.1.1–24. sz. felhívás) keresztül az érintett 300 településére mintegy 70 milliárd Ft támogatás fog érkezni, emellett 2022 és 2026 között csaknem 89 milliárd Ft a *Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszköz* (RRF) révén is elérhető lesz a program számára. Az elmúlt évtizedek-

⁶ 105/2015. (IV.23.) Korm.rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500105.kor>.

⁷ RRF – Helyreállítási és Ellenállósági Eszköz.

ben lassan kialakuló területi leszakadás helyi szintű hatásainak kezelésére ez a forrásmennyiség bizonyosan nem lesz elegendő. A társadalmi kohézió sürgető igényű beavatkozásaira pedig – a 300 településen kívül – még további több száz helyhatóságban (faluban, kis- és nagyvárosban egyaránt) lenne szükség, amelyre az EFOP Plusz által delegált további 200-250 milliárd Ft nem, hogy nem elegendő, de az elmúlt 30 év elmaradt fejlesztéseit tünetileg is alig lesz képes pótolni.

A *Felzárkózó települések* program ugyanezzel a kettősséggel küzd: ez szándékai szerint ma az ország egyik legjelentősebb társadalmi kohéziót erősítő programja, jelentős forrásmennyiséggel gazdálkodik, ugyanakkor a tényleges felzárkózáshoz meg kellene küzdenie a területi leszakadás legtöbb aspektusával. A hátrányos helyzet eredője ugyanis általában nem egyfajta helyi alkalmazkodási probléma, településszervezési és -vezetési kudarc, hanem a differenciálódó fejlettségi térszerkezet hatása az erőforrások átrendeződésére, s ezáltal a jövedelmi, munkaerőpiaci viszonyokra, általánosságban pedig az elérhető életminőséggel kapcsolatos várakozásokra. A FeTe működését keretbe foglaló *Jelenlét módszertan* (MMSZ 2022) alapvetően a kríziskezelésre, a közösségi élet és egyes szolgáltatások hiányainak pótlására, a közösségi kohézió erősítésére koncentrált, így alapvetően a leszakadás társadalmi-gazdasági tényezőinek legelemibb szintjén, az (esély)hátrányokkal, kirekesztettséggel küzdő egyének, családok, kisközösségek segítségén és a helyi intézmények megerősítésén keresztül építi fel a felzárkózáshoz szükséges alapokat, illetve gátolja meg a további leszakadást. Ez nemcsak idő-, hanem forrásigényes beavatkozási rendszer is, de a FeTe várt hosszú távú fejlesztési hatásának alapját a helyi társadalmi stabilitás megteremtése jelenti – a térszerkezeti hátrányok oldásához szükséges oktatási, lakhatási, egészségügyi, munkaerőpiaci stb. fejlesztések akkor tudnak eredményesek lenni, ha helyben radikálisan lecsökkent azoknak az egyéneknek, családoknak a száma, akik nem tudnak (nem képesek) az adott fejlesztéshez kapcsolódni.

A FeTe 2024 nyarán 178 településen működik, mintegy 23 ezer családot ér el, ami azt jelenti, hogy a mindennapok részévé vált ezeken a településeken. A programon belül több mint 6 ezer 0–3 éves kisgyermekkel foglalkoznak, és e témában jelent meg a FeTe honlapján az első hatásvizsgálati jelentés is⁸. Ezen a téren a FeTe által biztosított koragyermekkori szakmai kapacitások, az akár az édesanyák otthonában zajló fejlesztések olyan hatékonysággal működtek, hogy a szülői kompetenciák fejlődésének összefüggésében már egy év alatt mérhetően növekedett az érintett gyermekek szókincse, javult a mondatalkotási készségük és a mozgásfejlődésük. Bár lemaradásuk az országos átlaghoz képest még így is jelentős, de látszik, hogy a helybe vitt szolgáltatások, a települési programokat összefogó, a program középszintjére megszervezett szakértői

⁸ Lásd: https://fete.hu/fete-tematikus-bizottsag/prezentacio-gyujtemeny/#dearflip-df_12673/13/.

koordináció és szakmai irányítás közvetlen eredményeket tud elérni, és képes biztosítani a folyamatos fejlődés kereteit. A FeTe programban résztvevő települések lakosságának láthatóbb és szervezettebb bekapcsolódása a munkaerőpiacba ugyanakkor a térségeket sújtó strukturális munkanélküliség miatt csak hosszabb távon lesz kimutatható.

5. Konklúzió

A 2000-es évek végén kezdődött, de a 2010-es évek elején gyorsult fel az a folyamat, hogy az állam egyre inkább az uniós fejlesztéspolitikai konstrukciókon keresztül finanszírozza a társadalmi kohéziót alakító szakpolitikáknak azon részét, amelyek a szociális, oktatási, egészségügyi ágazatokon, intézményeken keresztül közvetlen hatással vannak a leszakadó térségek és társadalmi csoportok integrációs képességére. Ezzel egy olyan tartósan forráshiányos és intézményi környezet nélküli szakpolitika alakult ki, amely jellegéből adódóan képtelen a területi koncentrációkat mutató társadalmi válságok kezelésére. A társadalmi kohéziót szolgáló forráskihelyezés volumene, amely mindig eltörpült az egyébként nem vitathatóan fontos ágazati, területi beruházások kapacitása mellett, kizárólag *ad hoc* jelleggel volt képes beavatkozni a társadalmi és helyi közösségi problémák kezelésébe. Az eleve leszakadással küzdő, kapacitáshiányos önkormányzatok és civilek versenyeztetése a társadalmi kohéziós forrásokért éppen a leginkább támogatásra szoruló érintettek számára lehetetleníti el a problémák megoldását úgy, hogy adott esetben még felelőssé is teszi ezeket a szereplőket az esetleges kudarcokért. A nagyszámú előremutató kezdeményezés ellenére a korunkat jellemző fokozottan erősödő társadalmi-gazdasági problémák – úgymint a népesség idősödése, a munkaerő elvándorlása és hiánya, a tartós leszakadás – egy hosszú távú, politikai és össztársadalmi konszenzuson alapuló, kohéziós víziót igényelnének. A problémahalmaz kezelése azonban bizonyosan csak egy erős társadalmi beágyazottsággal rendelkező, hatékony területpolitikai eszközkészlettel valósulhat meg, amelyben elegendő forrásmennyiséggel, erős kompetenciákkal bíró, alsó szintű aktorok kellő központi szakmai támogatással tudnak fejlesztéseket megvalósítani.

Irodalom

- Bagó E. (2009): Válságstatisztika. Statisztikai Szemle, 87. évf. 9. sz., 881–897. p.
- Bartha A. (szerk. 2010): A kohéziós politika hatása a visegrádi országok foglalkoztatási szintjére és minőségére. Értékelő jelentés. Budapest: TÁRKI Zrt. – KOPINT-TÁRKI Zrt. – PPH Értékelő Kft.
- Belyó P. (2011): A válság hatása a magyar gazdaságra. XXI. Század – Tudományos Közlemények, 25. sz. (2011. ápr.) 71–90. p.

- Dijkstra, L.– E. Papadimitriou – B. C. Martinez – L. de Dominicis – M. Kovacic (2023): EU Regional Competitiveness Index 2.0. 2022 edition. Working Papers, WP 01/2023. Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/work/rci_2022/eu-rci2_0-2022_en.pdf
- EFOP (2014): Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program 2014–2020. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, https://archive.palyazat.gov.hu/az_europai_bizottsag_által_elfogadott_operativ_programok_2014_20 (Letöltés dátuma: 2024. 07. 02.)
- EFOP Plusz (2021): Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program Plusz 2021–2027. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, https://archive.palyazat.gov.hu/emberi_eroforras_fejlesztési_operativ_program_plusz (Letöltés dátuma: 2024. 07. 02.)
- Egri Z. (2024): Bezáródás a perifériára – A hazai társadalmi-gazdasági elmaradottság tartós térbeli fennmaradása. *Területi Statisztika*, 64. évf. 2. sz., 177–211. p., DOI: 10.15196/TS640203.
- Gábos A. – Tátrai A. (2023): A szegénység helyzete Magyarországon. In: Szabó-Morvai Á. – Pető R. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2022. Társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: HUN-REN, KRTK, Közgazdaságtudományi Intézet, 151–156. p.
- Hajdu Sz. – Somogyi Csizmazia Á. (2012): Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, Stratégiai jelentés 2012. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, https://archive.palyazat.gov.hu/strategiai_jelentes_2012# (Letöltés dátuma: 2024. 07. 03.)
- HEFOP (2023): Humán erőforrás-fejlesztés Operatív Program 2004–2006. Magyar Köztársaság. CCI no: 2003 HU 05 1 PO 001. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, <https://archive.palyazat.gov.hu/doc/129#> (Letöltés dátuma: 2024. 07. 02.)
- Horváth S. (2023): Magyarországon alacsonyabb a szegénység kockázata, mint néhány nyugati „bezzegországban”. *Oeconomus Gazdaságkutató Alapítvány honlapja*, *Oeconomus.hu*, 2023. júl. 26., <https://www.oeconomus.hu/oecoglobus/magyarorszag-on-az-eu-ban-az-egyik-legalacsonyabb-a-szegenysegnek-kitett-emberek-aranya/> (Letöltés dátuma: 2024. 07. 03.)
- Jenson, J. (2010): *Defining and Measuring Social Cohesion. Social Policies in Small States Series*. London: Commonwealth Secretariat and UN Research Institute for Social Development, DOI: <https://doi.org/10.14217/9781848590724-en>.
- Kézy B. – Komádi M. – Szmolinka Zs. et al. (2008): HEFOP időközi értékelés 2007. Budapest: MEGAKOM Stratégiai Tanácsadó Iroda és Synovate Piackutató Kft., https://archive.palyazat.gov.hu/hefop_ertekelesek (Letöltés dátuma: 2024. 07. 02.)
- Koltai L. – Veress G. B. – Herczeg B. – Poroszkai-German G. (2023): Az EFOP területi kohéziót elősegítő programok intézkedéseinek értékelése. Jelentés. Budapest: HÉTFA Kutatóintézet, Multicontract Consulting Kft., Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, <https://archive.palyazat.gov.hu/az-efop-terlet-i-kohzit-elsegt-programok-intzkedeseinek-rtkelse#> (Letöltés dátuma: 2024. 07. 02.)
- Köllő J. (szerk. 2017): Közélpép: Munkaerőhiány. In: Fazekas K. – Köllő J. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2016*. Budapest: MTA KRTK, Közgazdaság-tudományi Intézet, 39–181. p.
- KSH (2010): A válság hatása a munkaerőpiacra. Központi Statisztikai Hivatal internetes kiadványa www.ksh.hu, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/valsagmunkaeropiakra.pdf>.
- Major B. (2023): A foglalkoztatás dinamikus növekedése Magyarországon: eredmények és kihívások. *Makronóm Intézet szakmai blog*, 2023. aug. 21., <https://makronom.eu/2023/08/21/hazai-makronom-makronom-intezet-munkaalapu-tarsadalom-munkaeropiac/> (Letöltés dátuma: 2024. 07. 03.)
- Miklós G. (2013): A magyar eladósodás és a válság hatásai. *Köz-gazdaság*, 8. évf. 1. sz., 77–86. p.

- MMSZ (2022): Kapcsolókönyv – A Jelenlét program építőkövei. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat, <https://fete.hu/dokumentumtar/kapcsolos-konyv/> (Letöltés dátuma: 2024. 11.15.)
- Nagy K. – Bernát A. – Gábos A. et al. (2020): A Magyar Nemzeti Felzárkózási Stratégia (MNTFS) érvényesülésének értékelése. Értékelő jelentés, az Innovációs és Technológiai Minisztérium számára. Budapest: Kopint–TÁRKI Konjunktúrakutatói Intézet Zrt., <https://archive.palyazat.gov.hu/magyar-nemzeti-trsadalmi-felzrkzsi-strategia-rtkels-#> (Letöltés dátuma: 2024. 07. 01.)
- Németh N. (2023): A Felzárkózó Települések program cél- és keretrendszere. Kapocs, 6. évf. 1. sz., 17–26. p.
- Pénzes J. (2022): A hazai periférikus települések csoportosítása társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 19. évf. 1. sz., 20–32. p., DOI: <https://doi.org/10.32976/stratfuz.2022.2>.
- PM (2014): Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra. Budapest: Miniszterelnökség a Nemzetgazdasági Minisztérium és a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal közreműködésével. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, https://archive.palyazat.gov.hu/szechenyi_2020 (Letöltés dátuma: 2024. 07. 03.)
- PM (2022): Partnerségi Megállapodás 2021–2027. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, <https://archive.palyazat.gov.hu/partnersegi-megallapodas> (Letöltés dátuma: 2024. 07.01.)
- Pongrácz F. (2018): Növekedés, munkaerő, foglalkoztatás, innováció – Fenntartható-e a gazdasági növekedés Magyarországon? Munkaügyi Szemle, 61. évf. 5. sz., 6–14. p.
- Századvég – Ernst & Young (2016): Társadalmi Megújulás Operatív Program átfogó ex post értékelése. Századvég Gazdaságkutató Zrt. és Ernst & Young, Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, <https://archive.palyazat.gov.hu/trsadalmi-megujuls-s-infrastruktura-expost-rtkelsek#> (Letöltés dátuma: 2024. 07.03.)
- TÁMOP (2007): Társadalmi Megújulás Operatív Program 2007–2013. CCI szám: 2007HU05U PO001. Magyarország Kormánya Pályázati Portáljának honlapja, <https://archive.palyazat.gov.hu/doc/357> (Letöltés dátuma: 2024. 07.02.)
- Veresné Somosi M. – Balaton K. (2021): A társadalmi innováció fogalma. In: Sikos T. T. (szerk.): Társadalmi innováció – társadalmi jólét. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 11–26. p.
- Zerényi K. (2019): A munkaerőhiány jellemzése itthon és külföldön. Prosperitas, 6. évf. 2. sz., 95–115. p.